

RAINER M. JÁNOS

NAGY IMRE, 1956 ÉS A SZOCIALIZMUS

■ Születése 120. és a magyar forradalom 60. évfordulóján nem szorul külön indoklásra, hogy Nagy Imre és az 1956-os forradalom témáit együtt tárgyaljuk. A forradalom története elbeszélhetetlen a miniszterelnök cselekedetei nélkül, Nagy életútjának pedig kétségtelenül legfontosabb eseménye 1956. Az eseményt és az életutat kapcsolatba hozni a szocializmus fogalmával ugyancsak logikus lenne. És mégsem az. A szovjet típusú rendszer bukása óta Nagy életútját a közbeszéd, de még többé-kevésbé a történetírás is azonosítja 1956-tal. 1956 fő tartalmát általában a nemzeti függetlenségért és demokráciáért való küzdelemben látják, amihez negatív programként hozzáteszik az antikommunizmust és a szovjetellenességet. Holott nemcsak egy életút nem redukálható annak egyetlen, mégoly fontos mozzanatára, de a magyar forradalom jelentéstartománya is sokkal tágasabb. Nagyról mint a szocializmus mellett elkötelezett emberről az utóbbi évtizedekben kevés szó esik. A neve mellé rituálisan odabiggyesztett „kommunista” jelző pontos, a 20. század első felében érvényes jelentése mind kevésbé világos. Ugyanígy a feledés vagy a tisztázatlan, bizonytalan jelentés homálya kezdi elfedni a magyar forradalom programjának a szocializmussal összefüggő elemeit. Pedig ezek az elkötelezettségek és elemek sem az életútból, sem a 20. századi történelemből nem hagyhatók ki. Egyszerűen akadályozzák mindkettő megértését. A megértéshez előzetesen tisztázni kell a szocializmus jelentéseit – 1956-ban és ma.

Szocializmus 1956-ban

■ Mind a felejtés, mind a bizonytalan jelentés összefügg azzal, hogy a szocializmus fogalma ma leginkább az 1917-től 1991-ig létezett szovjet típusú rendszer (a szocializmusnak a Szovjetunióban és változó kiterjedésű birodalmának részeiben megvalósult formája) lezárt történetéhez kapcsolódik. Ez az analitikus kategória különféle elnevezésekkel (bolsevik rendszer, kommunista rendszer, a totalitárius rendszerek szovjet/kommunista típusa, államszocialista rendszer stb.) éppen az 1950-es években öltött viszonylag szilárd formákat. Megalkotói és használói *éppen addig* külső, a rendszerrel szemben kritikus elemzők voltak. Ez az analitikus kategória azóta is használatos. Pozitív vagy normatív leírása önmagában is hosszú történet. Ötvenes évekbeli formáit számos bírálat érte, ennek nyomán a szovjet rendszer leírása ma különféle paradigmákba rendeződött (totalitárius, revizionista, modernizációs, civilizációs stb.). Ha azonban arról beszélünk, mit jelentett 1956 aktorai és általában kortársai számára a szoci-

alizmus, vagy hogyan gondolkodott erről Nagy Imre, nem alkalmazhatjuk mechanikusan ezt a kategóriát. El sem tekinthetünk tőle, hiszen ez (pon-tosabban valamelyik változata) tartalmazza és szervezi azóta szerzett tu-dásunkat. De megértő történeti elemzés számára 1956-ban a szocializmus más *is* jelent.

Jelenti mindenekelőtt az akkori, megvalósult szovjet típusú rendszer saját önmeghatározását. Annak protagonistái az akkori valóságról, illetve saját perspektívájukról mint szocializmusról beszéltek, amelyet szembeállít-tottak a kor kapitalizmusával, elhelyezték azt az emberiség történetében. E projekciós folyamatban a szocializmus számára foglalták le a transz-hisztórikus haladás fogalmát. A szocializmus e fogalmának tulajdonították a lényegében egyetlen és kizárólagos történeti perspektívát.

Másodsor a szocializmus a szovjet rendszer uralkodó politikai ideoló-giájának egyik kulcsfogalma volt. Azt az átmeneti politikai és társadalmi-gazdasági berendezkedést jelentette, amely a Marx által leírt kapitalizmus és az általa inkább csak jelzett kommunizmus közötti bizonytalan időtar-tamban valósul meg. Az akkori ideológia ennek politikai formáit jórészt Lenin és Sztálin Szovjet-Oroszország esetéből levont következtetéseiből származtatta le, általános érvénnyel. Holott elsősorban Lenin még Oro-szországról gondolkozott, Marx pedig, bár feltételezett egy átmenetet a két nagy társadalmi formáció között, de annak részletes, pláne programszerű leírását nem végezte el. Végül, harmadszor, bár ennek az ideológiának volt egy sor járulékos politikai, didaktikai és gyakorlati funkciója, még az ötvenes évekbeli formáiban is megőrzött valamennyi kapcsolatot Marx kritikai elméletével. Továbbá mindazzal, ami e kritikai elméletből követ-kezett: egy 19. századi világtörténelmi emancipációs vízióval. Vagyis 1956 átélői számára a szocializmus legalább három dolgot jelentett: a szovjet tí-pusú rendszer erősen zárt, rigid önképét, egy valamennyivel nyitottabb (de kanonizált) ideológiai fogalmat és egyfajta történetfilozófiai perspektí-vát. Mindhárom formálta a maga módján a szovjet típusú rendszert, rá-adásul a rendszer 1956-ban már négy évtizedes saját történetre nézett vissza. Mai fejjel egy lezárt, csaknem hetvenöt éves történet szereplőiként tekintünk vissza Nagyra és az akkori szereplőkre. És a *ma* sem csupán analitikus történeti kategóriák használatát jelenti, hiszen az egykorú harma-dik jelentés éppen nyitottsága miatt akár meg is őrizhette relevanciáját.¹ A szocializmus *ma* is elképzelhető a *ma* kapitalizmusa kritikájaként vagy akár az egyenlősítő utópiák, programok örökösöként *ma* érvényes pers-pektívaként is.

A továbbiakban ebben a fogalmi keretben először azt vizsgálom, ho-gyan ismerhette meg Nagy Imre a szocializmust, és miképpen kötelezte el magát mellette. Másodsor az életút azon szakaszát tekintem át, ami-kor az elköteleződés a szocializmus evilági megvalósításában való tevé-keny részvétel lehetőségével párosult. Mindkét részt az ösztönző/elkö-telező és elrettentő/távolító tapasztalatok szerkezetében tárgyalom. A har-madik rész Nagy szocializmusképével foglalkozik; mint politikus erről nyilván a politikai ideológia funkcióiban és kategóriáiban gondolko-zott. De megvizsgálandó az is, mit gondolt (ha egyáltalán) a szocializ-musról mint történetfilozófiai perspektíva fogalomról. Az utolsó részben az 1956-os forradalom más aktív szereplőinek szocializmusfogalmát ha-

sonlítom össze Nagy ekkori felfogásával. A két utóbbi rész nagyban épít a forradalom miniszterelnökének egykorú, forradalom előtti és utáni elemzéseire.²

Elköteleződés

■ Nagy Imre elköteleződése a szocializmus eszméi és perspektívája iránt, mint oly sok kortársáé, meghatározó társadalmi tapasztalatokkal és az ezek kiváltotta erkölcsi felháborodással magyarázható elsősorban. E tapasztalatokat Nagy gyermek- és fiatalkorában szerezte.³ Szülei vármegyei szolgálatban álló cselédek voltak, szegény-, illetve kisparaszti háttérrel. Ez a peremhelyzet relatív létbiztonsággal és kevés személyes perspektívával párosult. A társadalmi élmény a kitörés lehetősége és kudarca. A kitörés egyik útját az apa vállalkozása kínálta. Bankhitelből többlakásos házat épített a kaposvári főutca egy viszonylag távoli pontján. A lakáskiadás jövedelmétől remélt jövedelem egészíthette volna ki keresetét, amelyet ekkor már a postán végzett fizikai munkából szerzett. Maga a család, kikerülve a megyei szolgálatból (és a vele járó megyeházi cselédlakásból) az épülő ház egyetlen, legtávolabbi, egy helyiségből álló lakásában húzta meg magát. A vállalkozás csőddel végződött. A bank a hitel fedezetéül szolgáló ingatlant elvette, és a Nagy család ettől kezdve a kisvárosi munkáscsalád életét élte. Ugyanekkor rekedt meg a kitörés másik útja is. Nagy, az elsőszülött megszakította gimnáziumi tanulmányait, és szakmát tanult. Később ugyan szülei rábeszélésére beiratkozott a felsőkereskedelmi iskolába, amivel mégiscsak érettségi vizsga járt, ha alacsonyabb szintű is. A tanonciskolát Nagy életrajzában az akkori munkásmozgalmi autobiográfiai klisék szerint nevelőiskolának ábrázolta. Természetesen lehetséges, tapasztalatai első magyarázatát itt szerezte, de legalább ugyanennyire valószínű, hogy abban a kaposvári ügyvédi irodában, ahol 1914–15-ben. Nagy principálista, Szücs Rezső szociáldemokrata és polgári radikális mozgalmak egyik kaposvári szereplője volt.⁴

A személyes tapasztalatokat és személyre szóló magyarázatokat a háború és fogság általánosították. Mindkettő egyben a személyes- és világrend teljes felbomlásának élményével járt. Nagy a több mint kétéves fogságot tiszti barakkban töltötte, munkakényszer nélkül, szerény, de elviselhető ellátással. Az ott lévő tartalékos tisztek – érettségizett vagy egyetemet is végzett emberek – Nagy nevelőiskolájának tanári szerepeit töltötték be.

A személyes és kollektív tapasztalatok, az általuk kiváltott erkölcsi felháborodás cselekvésre ösztönöztek, de a hadifogságban Nagy még tehetlenebbnek érezhette magát, mint a századelős Monarchia kisvárosában. Kiutat, megoldást, cselekvést az orosz forradalom adott. Pontosabban: az, amit Nagy és hadifogoly sorstársai láttak és *megértettek* 1917-ből. Ez elsősorban a forradalom ígéreteire, víziójára és perspektívájára vonatkozott. Másodsorban a cselekvésre magára, amiben már jócskán akadhatott ellentmondás, így a rombolás, az erőszak, az igazságtalanság. Harmadsorban szervezeti keretet szolgáltatott a tapasztalatok rendszeres feldolgozására és a perspektivikus cselekvésre egyaránt: a proletariátus (a munkásotthonban, Szücs dr. irodájában, a fogságban Nagy biztosan tanult annyit, hogy ekkorra saját magát a proletariátus részeként határozza meg) világ-

pártját, harci alakulatát, a forradalom élcsapatát. Ez egyben az elköteleződés logikai (és valószínű biográfiai) sorrendje is.

A cselekvés, vagyis a szervezeti gyakorlat első távolító élményeit Nagy valószínűleg már a fogság után, az távol-keleti polgárháború sodrában megszerezte. Erre utal talán az, hogy a vörös gárdából egy időben mintegy kivonta magát, és egyszerű munkásként „dekkolt” Irkutzk környékén. Végül mégis választott szervezete, a kommunista párt tagjaként tért haza 1921-ben – már ezután több mint húsz éven keresztül nagyjából távolító, sőt tisztító tapasztalatokban volt része. Anélkül, hogy itt részletesen felidézném ezeket, utalok a magyar kommunista mozgalom hazai és emigrációs belvilágára. Ezt éles, kíméletlen személyes és „elvi” viták, sőt veszekedések, az ezek során megnyilvánuló bigott doktrinéria, a magyar valóság ismeretének hiánya vagy szándékolt figyelmen kívül hagyása jellemezte. Nagy a húszas évek második felében és a harmincas évek elején aktív résztvevője volt ezeknek a szervezeti és programvitáknak. Ezekből „menekült” már a szovjet emigrációban a magyar párttól távoli, *szovjet pártértelmiségi* szerepébe a Komintern Agrárintézete munkatársaként. Itt egy darabig nyugalomban, sőt relatíve privilegizált helyzetben élt, de a szovjet mindennapok elriasztó tapasztalatai aligha kerültek el. Mindezek ellenére hű maradt elköteleződéséhez.

A szocializmusért való érdemi (történelmi) cselekvés lehetősége

■ A szocializmus politikai ideológiája és egykori szovjet gyakorlata iránt elkötelezett emberként Nagy politikusnak tudhatta magát, bőséges politikai tapasztalatokat szerzett – de érdemben nem cselekedhetett. A második világháború megadta számára ezt a lehetőséget is. Előbb 1941-től magyar propagandistaként, majd 1944-től az ideiglenes kormány kommunista minisztereként, általában 1944 és 1947–48 között az átmenet egyik magyar főszereplőjeként. 1953-ban egyenesen miniszterelnökként. Ebben az időben Nagy előbb 1946–47-ben, majd 1953–54-ben úgy vélhette, nem egyszerűen az átmenet, hanem a szocialista társadalomra való áttérés *másféle*, sajátosan magyar (vagy kelet-európai), mindenesetre nem teljesen szovjet útján jár. Nem egyszerűen más gyakorlatot folytatott, mint amilyenek 1917–21-ben, aztán a harmincas években személyes, közeli tanúja volt. Maga is tevékenyen hozzájárult egy másfajta, humánusabb, „száraz” út kereséséhez. Ez nyilván erős további elköteleződést alakított ki benne.

Amire szüksége is volt, hiszen a sajátos cselekvés mindkét esetben kudarcra végződött. A másféle átmenet lehetősége 1949-re eltűnt, Nagy pedig – mint kitűnt, átmenetileg, de ezt nem tudhatta – elvesztette a cselekvés lehetőségét. 1953 újra megnyílt lehetőségei 1954–55 fordulóján váltak semmivé. Nagy bukott politikus lett, s úgy hihihette, nem is csak politikusi léte került veszélybe. Ez a veszély még 1956 elején is reálisnak tetszett. Az ellenzéki Nagy Imre azonban még ekkor sem vált a szocialista rendszer ellenfelévé. „Közismert dolog, hogy a marxizmuson belül vannak különféle irányzatok” – mondotta Nagy 1957. április 22-én, egy héttel azután, hogy Budapestre szállították Romániából. – „Az enyém is az, amelyet a történelmi helyzet, a konkrét események figyelembe vételével állítottam össze, és meg vagyok győződve, hogy ez helyes. Ilyen vélemé-

nyem szerint a sztálinizmus is, amely ellen harcolok.”⁵ Nagy tehát az újabb távolító tapasztalatok ellenére is másodszor és harmadszor hű maradt a szocializmushoz mint perspektívához, valamint a marxista–leninista politikai ideológiához. Kritikusan viszonyult a létező rendszer „szocialista” önképéhez, és saját antisztálinista koncepcióját a marxizmuson belüli irányzatként határozta meg. Feltűnő, hogy még fogságában, visszatekintve az 1945–56 közötti évek visszatartó tapasztalataira sem kérdőjelezte meg elköteleződésének szervezeti keretét. Semmit sem szólt saját kapcsolatáról a párttal. A politikai ideológia megvalósításának kulcsintézményéről volt véleménye, de irányzatát a jelek szerint ugyanúgy a párt keretein belül szemlélte, ahogyan a sztálinizmust. A hűség kiterjedt a szervezeti elköteleződésre is – és ez a kérdés nehezen kerülhető meg.

Annál is kevésbé, mert ez kulcskérdés az ötvenes évekig bezárólag minden kommunista reformer számára. A fennálló marxista kritikája lehetséges, de a párton kívül nemhogy a kritika, de az élet (a politikai élet) is lehetetlen. Éppen 1956 magyar reformereinek tragikus sorsa példázza ezt a dilemmát: még a Nagynál jóval távlatosabban gondolkozó, a liberalizmus irányába tájékozódó Gimes Miklósnak, Kende Péternek, Méray Tibornak is hosszú idő és jelentős intellektuális erőfeszítés szükségeltett az *extra patriam est vita* meggyőződéséig.

Nagy magatartásának rugói egy analógia segítségével érzékeltethetők. Nemrégiben Kis János dolgozta fel Lukács György hirtelen palfordulásának történetét.⁶ 1918-ban Lukács teljes mértékben átélte a régi világ elviselhetetlenségét, a kapitalizmus ellentmondásait, és a háború borzalmát mélyen személyes etikai problémaként szemlélte. A megoldást a marxi társadalmi (proletár) forradalomban látta. De kétségeket ébresztett benne mindaz, amit az orosz forradalom gyakorlatáról, a bolsevik párt szervezési elveiről tudott. Látta azt is, hogy a várakozással ellentétben a társadalmi forradalom nem egyszerre, nem egyetlen csapásra változtat meg mindenütt mindent. Nem formálja át megvilágosodásszerűen nagy társadalmi csoportok, az egész dolgozó osztály gondolkodását. Lehetséges-e a felismert jóért nyilvánvalóan rossz – erőszakos, könyörtelen, gyilkos – módszerekkel harcolni? Lukács végül, 1918 végén igennel válaszolt a kérdésre. Ki is tartott mellette egész hosszú életén át – többek között 1956 sem változtatott szervezeti elköteleződésén *sem*. Kis János magyarázata a következő: „A felismerés, hogy a proletariátus ráeszmélése »a maga igazi osztályhelyzetére« kétségbeejtően nehézkes folyamat, megváltoztatta Lukács viszonyát a párthoz. Arra jutott, hogy a proletariátus »világtörténelmi« tudatának kell legyen valamilyen szervezeti letéteményese az osztály »öneszmélése« előtti, beláthatatlanul hosszú időszakban, és ez nem lehet más, mint a kommunista párt. [...] Miközben a »világtörténelmi pillanat« az egyre távolodó jövőbe tűnt, a párthoz való tartozás már most, a jelenben is garantálta Lukács számára, hogy ő maga túl van a vállalhatatlan régi világon. Az út egészen a moszkvai perek apológiájáig vezetett...” A párton túl, gondolták még a világosan látók, az antisztálinisták is 1956-ig, a vállalhatatlan régi világ található. Amelyben számukra nincsen élet.

■ Teoretikus hajlamai, intellektuális kíváncsisága és viszonylag széles körű marxista műveltsége ellenére Nagy Imre sohasem szintetizálta elméleti meggyőződését. Pártértelmiségi és propagandista volt, rögzítette gondolatait, ha másért nem, didaktikai célból. De ezek az írások részben aktuális politikai feladatok „megrendelésére” születtek, részben vitahelyzetben. Ez utóbbiak három hullámát különböztethetjük meg (leszámítva az illegális korszak vitairatait, amelyekben érdekes módon számos későbbi gondolati elem felbukkan⁷): az 1947–49-es, az 1955–56-os és a forradalom utáni, 1956–57-es periódus írásait. Hogy összefoglalóan mit gondolt a szocializmusról, azt egyik alkalommal sem rögzítette. Szembeötlően egységes azonban mindhárom periódus hagyatéka abban, hogy Nagy sohasem beszélt szocializmusról jelen időben. Mindig csak a jövő, éspedig a távoli jövő lehetőségeként említette. Saját kora rendszerét tehát átmenetnek tekintette, pontosabban: az átmenet egy lehetséges, de nem feltétlenül kívánatos formájának. A szocializmus, maga is távoli perspektíva, egy még távolabbi jövő, a kommunizmus előszakasza, amiről éppenséggel semmit sem mondott. Politikusként, teoretikusként is a gyakorlat embereként nem volt mondandója róla. A legközelebbi jövőbe vezető út, ez volt az egyetlen érdekes kérdés számára.

Az útkeresők a szovjet típusú rendszer belső kritikusaiknak második nemzedékét alkották – az első még az 1917-es forradalmárok közül került ki. Általában kelet-európaiak, akik rendelkeztek tapasztalatokkal a szovjet archetípusról, de az 1945 utáni helyzetet új kezdetként fogták fel. Az útkeresők vitái kezdetben az egyes pártokon belüli belső viták voltak azokkal, akik 1945-re ortodox (sztálini szovjet) vagy teljesen pragmatikus válaszokat adtak. A magyar Rákosi vagy a készülődő Kádár János ez utóbbi csoportba tartozott, ahogyan Gheorgiu-Dej vagy a későbbi eretnek jugoszláv vezetés nagy része is; útkereső volt viszont Władysław Gomułka, Milovan Gyilas, Lukács, Nagy, sőt bizonyos tekintetben Révai József is. Az útkeresők abból indultak ki, hogy az „átmenet” mintaadó szovjet forгатókönyve kétarcú volt: a hadikommunista szakaszt a NEP követte; vagyis az archetípus eleve választás volt az átmenet százaz és véres útja között – nem kötelező mindkettőt kipróbálni. 1917-hez képest amúgy is megváltoztak a nemzetközi viszonyok, maga a kapitalizmus is „demokratizálódott”. Erre mutatott a kommunista pártok részvétele egyes nyugati demokráciák háború utáni koalíciós kormányaiban, az állami szociálpolitika törvényesülése, az állami beavatkozás terjedése a gazdaságban, a gazdasági tervezés bizonyos elemeinek megjelenése. A közép- és kelet-európai térség eltér a régi Oroszországtól. Fejlettebb annál: Nagy Imre hangsúlyozta, hogy a magyar parasztság magántulajdonosi tudata fejlettebb az oroszénál, a hagyományos közösségi gazdálkodási formák itt már csaknem teljesen felbomlottak, ami nehezíti és lassítja a kollektív gazdálkodásra való áttérést. Viszont az akkori Szovjetunióhoz képest a térségben számolni kell egy sor anakronisztikus vonással („feudális maradványokkal”) – ezért pár évvel a földreform után a „demokratikus” tulajdonviszonyok megszilárdítása s nem gyökeres átrendezése a feladat. Az útkeresők szerint a szocializmus felé vezető átmenet sajátos, a szovjettől eltérő út,

amely forradalommal ér fel, de az erőszakos elemeket (hála a szovjet „felszabadításnak”) teljesen mellőzheti, vagy legalábbis korlátozhatja. Hosszú időtartam, talán egész történelmi korszak. Társadalmi és politikai polarizáció helyett az „útkeresők” természetes kiegyenlítő tendenciákat láttak a társadalomban. Ilyen volt Nagy Imre elmélete az „elközépparasztosodó” magyar faluról. Az átmenet sikerének politikai záloga szerintük nem az élcsapat elszántsága, hanem a politikai (és társadalmi) koalíció, az együttműködés szilárdsága. Az útkeresők ellenfelei teljes joggal mutattak rá, hogy az egész jelenség nem más, mint a sztálini szovjet rendszer burkolt kritikája. A negyvenes évek végén Nagy ezt még tagadta. Defenzív helyzetükben az útkeresők azt hangsúlyozták, ami összekötötte kritikust a kritika tárgyával: a közös víziót. Az útkeresők a vita diskurzusán kívül szépen felmondták a politikai ideológia tételeit. Adott esetben, gyakorlatban meggyőződésük ellenére cselekedtek (lásd Nagy visszailleszkedését 1950–53-ban), és nem feszegették a szervezeti kereteket. A *párton belüli ellenzék*, a frakció emlegetése Nagyból még 1956 nyarán is megbotránkozást váltott ki. Ellenzéki pozícióban az útkeresők rejtőzködő, defenzív és pártszerű magatartásmintákat követtek.

1953 Nagy számára nem volt más, mint a visszatérés lehetősége, valahová 1947-be. Az átmenet humanizálása az adott helyzetben *post festa*, az amnesztia, az életszínvonal-politika, a gazdasági prioritások megváltoztatása formájában jelent meg. A társadalmi együttműködés elve a parasztság terheinek csökkentésében, magántulajdona legalább részleges szabadságának érvényesítésében. A negyvenes évek óta lezajlott gyors változásokat azonban nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Nagynak 1954 tavaszán nem sikerült a társadalmi kooperáció és a képviselőintézményesítése, sem valamiféle részleges többpártrendszer, sem a népfrontmozgalom keretében. A gazdasági mechanizmus reformjának programja akkor jelent meg a döntéshozatal periferiáin, amikor Nagy kormányzása már a végéhez közeledett.

1955–56-os belső száműzetésében eleinte úgy tűnt, nem gondolta át gyökeresen a negyvenes évek útkereső attitűdjét. Vitairatainak fő motívuma ismét a visszatérés, csak most az „1953-as júniusi új szakaszhoz”. 1955 végétől azonban ehhez hozzá tett három elemet, ami arra vallott, hogy elmozdult ettől. Világosabbá vált szembenállása a fennálló klasszikus szovjet modellel: *A magyar közélet erkölcsi-etikai kérdései* című írása a zsarnoki rendszer szenvedélyes kritikája. Ugyanígy világossá tette választását a „marxizmus-leninizmus irányzatai” között, szemben a „sztálinizmussal”. Végül határozottan állást foglalt a szocializmus építésének önálló nemzetállami keretei, a nemzeti függetlenség mellett, szemben a birodalmi politikával. A magyar külpolitikáról írott elemzésében az „aktív”, jugoszláv mintájú semlegesség és a tömbönkívüliség mellett foglalt állást.

Nagy szocializmusa – 1956

■ Snagovban Nagynak még az egy évvel korábbinál is nehezebb helyzetben kellett végiggondolnia elkötelezettségét a szocializmus iránt. 1956-os tapasztalatai akár a radikális szakításig vihették volna. Úgy tűnt, nem ezen az úton indul el, hanem ellenkező irányba tart. 1956 nem előre mu-

tatott, hanem visszalépés volt Nagy megtalált útján. Ennek fő oka a sztálinizmus. A szovjet csapatok kivonása, a varsói szerződés felmondása, a semlegesség kinyilatkoztatása és a többpártrendszer követelése ugyanis szerinte azért merült fel, mert október 23-ára a kommunista mozgalom erőszakos választ adott. A 23-i követelésekért „rendkívül súlyos felelősség terheli a párt régebbi vezetését és az SZKP elnökségét”, de az „általános nemzeti ellenállást” a fegyveres szovjet beavatkozás idézte elő, s ez radikalizálta a követeléseket.⁸ Ha kezdettől a „forradalmi demokratikus” koncepció érvényesül, „akkor meg lehetett volna állni az 1953. júniusi platformon, és nem kellett volna visszamenni az 1945–46-os idők platformjára”.⁹ Nagy, a politikus a felkelt társadalommal való kompromisszum szándékával magyarázta október 28–30-i elhatározásait a tűzszünet és a négypárti koalíciós kormány mellett. „Mi világosan láttuk és látjuk, hogy a demokratikus kibontakozás, amelynek útjára elhatároztuk magunkat, kompromisszum, de olyan, amely feltétlenül egészséges és helyes volt a magyar események közepette, ahhoz, hogy megmentsük a legtöbbet a népi demokratikus rendszerből, a szocialista viszonyokból, a szocialista vívmányokból.”¹⁰ Úgy látta, hogy a szocializmusra utaló (*előremutató*) mozzanatokat a magyar társadalom számottevő része támogatta. Igaz, az „*események túlhaladtak az ellenzék platformján*”, de „[a] követelések, amelyek a forradalmi felkelés, a nemzeti szabadságharc progresszív tartalmát képezték és szorosán összeforrtak a szocialista vívmányok védelmével és a szocialista demokratizmus kiterjesztésének követelésével, mélyen bent gyökereztek a legszélesebb néptömegekben, a nemzet minden rétegében hosszú esztendőök óta”.¹¹ Az október 23-i pontok és a későbbi forradalmi program között nem volt akkora ellentmondás, amelyet Nagy érzékelte. A magyar társadalom elkötelezettsége a szocialista vívmányok és a *szocialista* demokratizmus mellett nehezen mérhető. Nagy Imre mindenesetre hitt bennük, és ebben valóban támaszkodhatott egy sor bizonyítékra: a vele tárgyaló küldöttségek, a hozzá eljutott követelések kétségkívül szolgáltattak ehhez adalékokat.

Ezt a gondolatmenetet azonban Nagy elemzéseinek különböző pontjain három fontos megállapítással egészítette ki. Ennek alapján azt lehet mondani, hogy szocializmus-elképzeléseit 1956 fényében valóban alapvetően vizsgálta felül. A legfontosabb új elem, hogy revízió alá vette az átmenetben a kommunista párt szerepét. Elvetette a bolsevik típusú élcsapat/káderpártot. „Új típusú vezető, irányító politikai erőre van szükség – pártra, szervezetre, szövetségre vagy mozgalomra, amely marxista elvi irányítást ad a szocializmus felé haladó fejlődésnek. [...] Az SZKP típusú párt, lényegében szervezetében és működésében, valamint funkcióiban még mindig a régi illegális idők bolsevik pártjának a folytatója, az 50 év előtti időkből örökölt merev szervezettel és működéssel. A pártnak a mi viszonyaink között az uralomra jutott, a hatalomra került munkásosztály pártjává kell lennie, nem pedig az elnyomott proletárok illegális pártjának.”¹² A bolsevik párt Nagy bírálataiban lényegében a meghaladott polgári világhoz tartozott, szektajellegét, bürokratikus szervezetét és szigorú centralizmusát tehát el kell vetni.

A nemzeti keretek fontossága nem volt igazán új elem – csak annyiban, hogy Nagy az útkereső időszakhoz képest jóval tudatosabban látta szere-

pét. Ellentmondást nem tűrően fogalmazott, ami korábban nem volt jellemző rá. „A népek és országok a szocializmust is csak úgy hajlandók elfogadni, ha az biztosítja vagy meghozza nemzeti függetlenségüket, szuverenitásukat, egyenjogúságukat. A magyar tragédiának az a lényege, hogy a szocializmus és a nemzeti függetlenség eszméje szembekerültek egymással. A magyar felkelés alapvető értelme az volt, hogy megkeresse és megtalálja ennek az ellentétnek a megszüntetését és megteremtse a kellő egységét, teljes összhangját.”¹³ Ez az imperatívusz nem írta felül a marxista osztályszemléletet. Nagy több helyütt hangsúlyozta, hogy 1956 nemzeti függetlenségi törekvéseit a „munkásosztály” is képviselte, sőt a függetlenségi harc élén állt. Másutt viszont a függetlenség osztályokon átívelő, egységesítő jellegéről írt – ezeket a fejtegetéseket azonban ő maga távolította el a szövegből egy átolvasás nyomán. A politikus Nagy szükséges kompromisszumot látott a többpártrendszerben – teoretikus fejtegetései során azonban mintha beillesztette volna távlati elképzeléseibe: „A társadalom demokratikus alapjait, amelyeken a szocializmus felé előrehaladhatunk – írta egy helyütt –, biztosabbnak és szilárdabbnak tartom a többpártrendszerű állami és társadalmi berendezkedés mellett.”¹⁴

Az állam és kormányzás kérdése amúgy is izgatta, tapasztalatai alapján felette érthetően. A harmadik új elem itt jelent meg – az antibürokratikus öngazgatásé. Nagy szerint 1956-ban a „*régi bürokratikus államigazgatási szervezet*” szétesett, viszont a „néptömegek forradalmi öntevékenysége [...] új igazgatási, valóban népi és demokratikus szerveket hozott létre, amelyek ellátták a szétesett tanácsai szervek feladatait.”¹⁵ Ugyanezt a demokratikus, antibürokratikus funkciót látták el a munkástanácsok. Nem kevesebről volt szó, mint hogy a munkásosztály forradalmi szervein keresztül intézményesen kívánta biztosítani a maga számára a tényleges államhatalmat. „Hogy ne csak papíron és hangzatos szövegekben, hanem valójában is a hatalom birtokosa legyen – írta Nagy – és ezt a hatalmat helyette ne egy klikk és annak bürokratikus apparátusa gyakorolja a munkásosztály nevében.”¹⁶

Nagy Imre új, antibürokratikus átmenetkoncepciója ugyanúgy mélyen személyes felháborodásból táplálkozott, mint elköteleződése a szocializmus mellett. Ezúttal nem a régi világ élménye, hanem a megvalósult új. A magyar forradalom veresége elvitte az átfogó kritikáig. Azon a határon, amelyen túl már a vízió, a végső maga kérdőjeleződött volna meg. Nagy ekkor sem lépett át. A fennálló viszonyok kritikája a szocializmushoz vezető útról szólt, nem a szocializmusról magáról.

1956 szocializmusa

■ Különbözött-e 1956 programja vagy annak a szocializmusra vonatkozó része Nagy Imre „szocializmusától”? Az 1956-os forradalom céljai és eszméi hosszú időn keresztül formálódtak. Egy részük az aktuális pillanat kihívásaira válaszolt, más részük – az ország demokratikus átalakítása és a független nemzetállam visszaállítása – hosszú évtizedek óta foglalkoztatta a köz ügyei iránt érdeklődőket. Ezen belül indokolt különbséget tenni az október 23-i program, illetve a reaktív szakaszban felmerült, megváltozott követelések között.

Az előbbi egy döntő ponton különbözött Nagy Imre elgondolásaitól: egyértelműen a többpártrendszer és a szabad választások mellett foglalt állást. Ez tehát nem a tüntetésre adott erőszakos válasz, illetve az arra reagáló nemzeti felkelés „innovációja”, ahogyan Nagy Snagovban látta.

1956. október 23-án nem volt szó kapitalizmusról, tiszta piaci koordinációról, a tulajdonviszonyok átalakításáról, privatizációról és reprivatizációról. (Utóbbi két fogalom amúgy akkor még ismeretlen volt.) És ez nem változott a reaktív szakaszban sem. A legtöbb, október 23-a *utáni* politikai programnyilatkozat egyértelműen leszögezte, hogy az 1949-re kialakult tulajdonviszonyokat (a földreform, valamint a gyáripár, nagykereskedelem, bankrendszer államosítása nyomán kialakult helyzetet) nem szabad megváltoztatni. (A műegyetemi pontokban jellemző módon ez még fel sem merült.) A forradalmi program – legalábbis részben – nemcsak az állami tulajdont, hanem az állam gazdaságirányító szerepét is fenntartotta volna, illetve azt valódi társadalmi tulajdonnal váltotta volna fel (a munkástanácsok által képviselt dolgozói kollektíva tulajdonjoga alapján). Ez utóbbit azonban még elméleti síkon is nagyon kevésé dolgozták ki. A forradalom résztvevőinek szeme előtt tehát valamiféle harmadikutas „vízió” lebegett. Ez döntően képviseleti demokrácián alapuló (de azért közvetlen, „önigazgató” formákat is tartalmazó) politikai rendszert és széles köztulajdonon alapuló szociális (állam)gazdaságot jelentett. A szovjet szocializmusnak nagyon kevés híve volt 1956-ban, a szocializmusnak, különösen a magyar szocializmusnak, úgy tűnik, elég sok. A nyugati mintájú politikai demokrácia intézményeiben magyar szereplők mozogtak volna, akik a társadalmi, de főleg a gazdasági berendezkedés szovjet szocializmusra jellemző képletén mintha nem akartak volna *alapvetően* változtatni. Valószínűleg erre utaltak Nagy snagovi megjegyzései a „szocialista vívmányok” megtartása körüli egyetértésről.

Nagy forradalom előtti vitairatai nem szólnak munkás önigazgatásról, és az 1956. október 23-i követelések sem tartalmazták ezt egyértelműen. A műegyetemisták híres pontjainak 14 pontos változata igen, a 16 pontos nem. A későbbi pontok már egy spontán kibontakozó mozgalomra, gyakorlatra reflektáltak. Nem csoda hát, hogy ezt teoretikus utalások nélkül tették, és nem sokat törődtek a koherenciával sem. A munkástanácsok a gyári kommunista pártszervezetek tevékenységének negatív tapasztalataitól vezetve kitiltották a pártot az üzemből – az *összes* pártot; sőt nem egy általában fellépett a „pártoskodás” ellen. Nagy antibürokratikus programján tulajdonképpen egy igazán jellegzetes, azóta is vitatott eredetű dokumentum ment túl, a munkástanácsok parlamentje (valójában két tucat budapesti nagyüzem október 31-én tartott értekezlete) határozatai.¹⁷ Ennek első pontja mindösszesen annyit állított, hogy „az üzem a munkásoké”. A további pontok egyértelművé tették, hogy nem az állami tulajdonossal és menedzsmenttel szembeni érdekkonfliktusról, hanem magának a tulajdonnak az új értelmezéséről volt szó – valódi kollektív (csoport-) tulajdonról. A közvetlenül választott tanács ugyanis a tulajdonos munkások megbízottjaként pályázat alapján választotta volna az üzem igazgatóját, aki így a tulajdonosok (és nem az állam) alkalmazottja. A tanács döntött volna minden alapvető termelési stratégiai kérdésben, a vállalati tervektől a bérápolon és a külföldi szállítási szerződések megkötésén át a hitelügylete-

kig. A munkástanács általános munkáltató, ő hagyja jóvá a mérlegeket, dönt a nyereség felhasználásáról, és „saját kezébe veszi a vállalat szociális ügyeinek intézését”. A vállalatvezetés a munkástanács határozatainak végrehajtója, és beszámolási kötelezettséggel tartozik neki. Ez a radikális javaslat sem tartalmazta a piacgazdaság célkitűzését. Ha azonban nincs mindenható (állami) koordinátor, az autonómiák együttélését és kooperációját nehéz lett volna másképp elképzelni, mint versenyben. Erre utalt a meglepően radikális terv egyetlen ellentmondása. A munkástanácsok *fo-gadták volna el* a gyár tervét is – hogy azonban ezt alkalmazottaik, vagyis a menedzsment készíti, vagy felülről (az állami tervhivatalból, miniszteriumból) érkezik, az tisztázatlan maradt.

1956 örökre nyitott történet marad, programjainak, vízióinak megvita-tására, ütköztetésére akkor nem maradt idő. A későbbi, erre irányuló kí-sérletek a hatás és az emlékezet történetei. Más programok és víziók ala-kították a későbbi évtizedeket s bennük ama rendszer történetét, amely magát szocialistának nevezte. Ha a címben szereplő fogalmat ezzel a be-rende-zkedéssel azonosítjuk, egy lezárt történet értelmezéseit keressük. Akadnak azonban pillanatok a történelemben, amikor a rendszerre mondott nemmel egyidejűleg azzal a kérdéssel is szembe kell nézni, hogy szabad-ság és igazságosság vajon elválaszthatók-e egymástól. 1956 kétségkívül ilyen pillanat volt; résztvevői nemmel akartak válaszolni. Ezt a kérdést a jövő is felteheti. Ha a válaszuk nem, akkor a szocializmus valamilyen értelemben vízió, program, feladat lehet – és erkölcsi parancs marad.

■ JEGYZETEK

1. Ahogyan elvileg a másik három jelentés is létezhet ma is; léteznek önmagukat szocialistaként meghatározó rendszerek, amelyekben megpróbálják érvényesíteni a marxizmus-leninizmus politikai ideológiájának hegemoniáját (Kína, Észak-Korea, Észak-Vietnam, Kuba).
2. Ezeket lásd Nagy Imre: *A magyar nép védelmében. Vitairatok és beszédek 1955–1956*. Magyar Füzetek, Párizs, 1984. (a továbbiakban *Vitairatok*) és Uó: *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956–1957* (a továbbiakban: *Gondolatok*). Gondolat – Nagy Imre Alapítvány, Bp., 2006.
3. Ezekről romániai fogságában 1957 kora tavaszán elkezdett, majd félbeszakadt önéletírásában számolt be: Nagy Imre: *Viharos emberöltő 1896–195...? (Élettörténetem vázlatja.)* Nagy Imre Alapítvány, Bp., 2002.
4. Nagy Imre élettörténetét részletesen feldolgoztam *Nagy Imre. Politikai életrajz*. I–II. című munkámban (1956-os Intézet, Bp., 1996, 1999).
5. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), XX-5-h. Nagy Imre és társai pere, Vizsgálati iratok 1. köt. 30. Jegyzőkönyv Nagy Imre 1957. ápr. 22-i kihallgatásáról.
6. Kis János: *Lukács György dilemmája*. Holmi 2004. 6. sz. <http://www.holmi.org/2004/06/kis-janos-lukacs-gyorgy-dilemmaja> (utolsó letöltés 2016. aug. 4.)
7. Erről lásd Kirschner Béla: *Nagy Imre a KMP Parasztosztályának élén*. Múltunk 1996. 1. sz. 39–98.
8. *Gondolatok...* 56.
9. Uo. 57.
10. Uo. 73.
11. Uo. 123.
12. Uo. 146–147.
13. Uo. 127.
14. Uo. 138.
15. Uo. 139.
16. Uo. 157.
17. Budapest Főváros Levéltára, 1956-os rölapok gyűjteménye.